

Key words: V. Sukhomlynskyi State Scientific and Pedagogical Library of Ukraine, scientific and methodological work, school library, innovative development, professional self-education.

Надійшла до редколегії 30.12.2013 р.

УДК 028.5(091)

A. I. Рубан,
наук. співроб. ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського

ДИТЯЧЕ ЧИТАННЯ: ПОГЛЯДИ ВЧЕНИХ, ПЕДАГОГІВ, ПИСЬМЕННИКІВ ІЗ ДАВНІХ ЧАСІВ ДО СЬОГОДЕННЯ

У статті, підготовленій за результатами бібліографічного огляду видань із фондів Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського «Дитина і книга: погляд крізь призму часу», зроблено спробу розглянути найважливіші етапи розвитку дитячої літератури й дитячого читання з найдавніших часів до сьогодення з урахуванням історико-культурних процесів, що характеризують ту чи іншу епоху.

Ключові слова: *читання, дитяче читання, історія дитячого читання, книга, видання, читачі, дитяча література, історія дитячої літератури, бібліотеки, культура, освіта, Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В. О. Сухомлинського, бібліографічний огляд.*

Постановка проблеми. Аналіз історії української й світової літератур, літературних процесів різних епох, бібліотечної справи дає можливість стверджувати, що увага до проблем дитячої книжки та дитячого читання в певні періоди то посилювалася, то вщухала. Подібні тенденції зумовлені багатьма факторами: соціально-культурним середовищем, станом книговидання, аксіологічними домінантами, превалюванням певного функціонального аспекту книги для дітей, специфікою ролі, покладеної на дитяче читання в той чи інший час [10, с. 7].

Нині, коли весь світ занепокоєний тенденцією до зниження рівня дитячого читання, до популяризації книжки й читання активно долучаються дитячі, юнацькі й шкільні книгозбірні. З 2006 р. Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В. О. Сухомлинського, яка очолює мережу освітянських бібліотек МОН України й НАПН України, бере участь у заходах, присвячених цій актуальній тематиці, виступаючи активним популяризатором наукових знань про книжку, читання.

Для надання допомоги шкільним бібліотекарям, учителям, батькам щодо залучення дітей до читання в рамках НДР «Теоретичні та науково-практичні аспекти створення інтегрованого галузевого інформаційного ресурсу в Державній науково-педагогічній бібліотеці України імені В. О. Сухомлинського» (наук. керівник – канд. іст. наук, старш. наук. співроб., директор ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського П. І. Рогова) фахівці книгозбірні підготували бібліографічний огляд 76 назв видань із питань дитячого читання «Дитина і книга: погляд крізь призму часу» [5], використавши для цього наявні в її фонді книги.

Метою огляду було висвітлення внеску вітчизняних і зарубіжних науковців, видатних педагогів, діячів культури України й світу з часів античності до початку XXI ст. у розроблення проблеми дитячого читання для глибокого ознайомлення з їхньою спадщиною й творчого застосування в практиці роботи бібліотек і закладів освіти.

Поставлена мета зумовила такі завдання:

- виявити, дослідити й проаналізувати видання, присвячені питанням дитячого читання, наявні у фондах ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського;
- відобразити творчий внесок дослідників у науку про формування юного читача в конкретно-історичному контексті;
- розкрити й популяризувати інформаційний ресурс ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, зокрема кабінету бібліотекознавства, з питань дитячого читання.

Бібліографічний огляд, що вийшов друком у газеті «Шкільна бібліотека плюс», а також розміщений на веб-порталі ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, призначено для дослідників і керівників дитячого читання, батьків, бібліотекарів навчальних закладів та дитячих книгозбірень, інших фахівців, зацікавлених питаннями читання дітей.

Мета статті – дослідити й охарактеризувати історію розвитку дитячої літератури й дитячого читання з найдавніших часів до сьогодення, використовуючи для цього результати бібліографічного огляду видань із фондів Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського «Дитина і книга: погляд крізь призму часу».

На питання про те, що таке книга, яка її роль у житті людей, що належать до різних культур, намагалися дати відповідь видатні вчені, письменники, мислителі минулого й сучасності. Коли зіставляєш одкровення мудреців Сходу та європейської античності з оповіданнями, нарисами, статтями, лекціями й спогадами про книгу авторів наступних століть, аж до наших часів, то вкотре переконаєшся не лише в спільності культурної історії людства, а й у тому, наскільки вона невідривна від усього, що відбувалося та відбувається з народами, державами й окремими людьми.

Аналіз джерельної бази. Поступ літератури, адресованої дітям, тісно пов'язаний із загальним літературним процесом, духовним життям суспільства й відображає провідні педагогічні, філософські погляди свого часу. Починаючи з XVIII ст., дитяче читання було предметом уваги багатьох діячів науки й культури. Найзначніший внесок у розвиток педагогіки дитячого читання цього періоду зробили А. Болотов, М. Курганов, М. Ломоносов, М. Новиков. У XIX ст. вивчення розвитку уподобань та зацікавлень дитини-читача пов'язане з іменами видатних письменників, педагогів світу, зокрема Х. Алчевської, Ц. Балталона, В. Белінського, С. Брайент, Г. Вольгаста, Б. Грінченка, М. Добролюбова, Г. Дорофєєва, Є. Єлачича, О. Круглова, О. Лебедєва, М. Рубакіна, С. Русової, К. Ушинського, І. Феоктистова, М. Чернишевського, М. Чехова та інших. У період 1917 – кінця 1980-х рр., коли

змінився весь устрій життя й сформувалася радянська держава, значний внесок у розвиток наукової теорії та методики керівництва процесом читання молодого покоління, у розроблення принципів питань дитячого й юнацького читання зробили С. Абакумов, Р. Абельська, А. Бабушкіна, Л. Беленька, О. Горький, Н. Житомирова, А. Коган, Н. Крупська, Д. Ліщинський, А. Макаренко, Е. Марієнгоф, Г. Покровська, П. Рубцова, В. Сухомлинський, І. Тимофєєва, О. Шахрай, Е. Яновська та інші. Наприкінці 1990-х рр. – на початку ХХІ ст. дослідженнями дитячого читання в Україні займалися й надалі вивчають його проблеми У. Гнідець, Г. Гречко, Т. Долбенко, Л. Заліток, М. Зніщенко, І. Калиновська, Ж. Клименко, Г. Корнєєва, Н. Марченко, В. Медведєва, Р. Мовчан, В. Мозгова, Е. Огар, Г. Оленіна, Г. Ткачук, А. Фасоля, Т. Шамаріна та ін.; у Російській Федерації – В. Бородіна, О. Борисова, Г. Варганова, О. Голубєва, Н. Добриніна, Т. Жукова, Ю. Мелентьєва, Т. Полозова, Н. Сметаннікова, О. Старовойтова, І. Тимофєєва, І. Тихомирова, В. Чудінова й багато інших. При цьому варто зауважити, що в Україні питання дитячого читання розглядають переважно на сторінках періодичних видань, у той час, як у Російській Федерації останніми роками видано багато фундаментальних праць, у чому велика заслуга Російської шкільної бібліотечної асоціації.

Основна частина. Дослідження питань дитячого читання, яке існує стільки ж, скільки письмова традиція, неможливе без розгляду найважливіших етапів розвитку дитячої літератури, а також без урахування історико-культурних процесів, що характеризують певну епоху. За допомогою періодизації встановлюються відносні межі значних змін залежно від історичних умов, що допомагає побачити нове й традиційне в кожному періоді й на цій підставі визначити закономірності такого поступу. Проте будь-яка періодизація, як стверджують науковці, відносна та залежить від стану науки, рівня дослідженості предмета. Тому межі між її періодами й етапами не завжди можна зафіксувати більш або менш точною датою. Першу спробу розглянути дитячу літературу як підсумок майже тисячолітнього розвитку 1990 р. здійснив літературознавець, фахівець із російської дитячої літератури, методики викладання національних літератур Ф. І. Сетін у підручнику «История русской детской литературы: конец X – первая половина XIX века». Він поділив її на такі періоди:

1. Давньоруська література для дітей IX–XVII століть.
2. Дитяча література XVIII століття.
3. Дитяча література XIX століття.
4. Дитяча література кінця XIX–початку XX століть [14, с. 36].

У руслі іншої дослідницької традиції (над нею працювали М. В. Чехов [4] та А. П. Бабушкіна [3]) дитяча література як самостійне явище виникає у XVIII столітті.

Беручи за основу періодизацію Ф. І. Сетіна, спробуємо коротко охарактеризувати розвиток читання дітей у кожний з визначених науковцем періодів.

Поява читачів на Русі пов'язана з утворенням Давньоруської держави й впровадженням християнської віри. Навчання грамоти – читання вголос і вивчення

напам'ять релігійних текстів, або старанне читання книжок – таким був шлях виникнення перших читачів. Прийнявши хрещення, князь Володимир постійно піклувався про поширення книжкового навчання. Своїх синів, а з ними й безліч боярських дітей, він «повелел учить писанію греческому и славянскому, приставив к ним искусных учителей, а также и у простых людей отроков повелел брать для учения книжного. Матери же их безумные плакали по детям своим как по мертвым» [15, с. 7]. Перші дані про читання дітей, що дійшли до нашого часу, датуються кінцем X – початком XI ст. В «Ізборнику Святослава» 1076 р., пам'ятці давньоруського перекладного письменства, створеній для чернігівського князя Святослава Ярославича, подано поради про те, як треба читати: «Коли читаєш книги, не квапся швидко дочитати до другого розділу, але зрозумій, що висловлюють речення і слова, хоч би тричі вертаючи до одної глави... Бо хто зрозуміє правду написання, той кермується нею» [9].

У читачів Давньої Русі читання мало релігійно-моральний характер. У ньому вони вбачали заняття для спасіння душі, неодмінну умову праведного життя. Визначні події, явища в історії словесності та культури Давньоруської держави вплинули на формування дитячого читання. Чимало пам'яток духовної культури, що з'явилися на її території протягом XI–XVII ст. (Біблія, Євангеліє, Псалтир, житія святих, літописи), були відомі багатьом освіченим людям, зокрема й дітям, того періоду та входили до кола їхнього читання.

У другій половині XIII–XV ст. українські землі переживали певне призупинення розвитку окремих ланок культури, пов'язане з наслідками монголо-татарської навали й втратою Києвом значення політичного, торговельного та культурного центру України-Русі. У поширенні освіти, як і в розвитку багатьох галузей культури, величезну роль відігравали церкви й монастирі. Книжкова справа в Україні перебувала у важкому становищі. Основними жанрами були казки, новели, легенди, притчі, використовувалися прислів'я й приказки. Із середини XV ст. як у європейському, так і в українському книговидаванні простежуються радикальні зміни, пов'язані з виникненням книгодрукарства (1440 р. – німецький винахідник Й. Гуттенберг). Після приєднання українських земель до Великого князівства Литовського початкові школи, в яких навчали читання й письма, існували в містах, при великих церквах і монастирях, у маєтках деяких магнатів.

У Росії у другій половині XV століття потреба у великій кількості грамотних людей для керування Московською державою, що звільнилася з-під ярма іноземців та об'єднала довкола себе інші князівства й землі, змусила пришвидшувати темпи навчання. Процес читання необхідно було зробити доступнішим і привабливішим. Тому виникнення зачатків дитячої літератури пов'язане з практичними освітніми потребами. Із появою перших творів для дітей робляться спроби їх осмислення, з'являються окремі висловлювання про мету, завдання й особливості дитячих книжок. Найдавніше з них – 1491 року, в якому укладач першої рукописної граматики Дмитро Герасимов порівнює дитячу книжку з материнським молоком [14, с. 37]. У

рукописних навчальних посібниках Давньої Русі грамота, книга порівнювалися з сонцем, але при цьому додавалося, що й «солнечную светлость мрачный облик закрывает», а книжкову премудрість ніщо закрити не може. Подібні вислови вживалися в багатьох передмовах до дитячих творів. Укладач і видавець першої друкованої книги для дітей – «Букваря» (1574) – Іван Федоров грамоту називав «медом для душі», найкращою прикрасою підлітка й юнака [14, с. 37]. У літературі для дітей цього періоду зароджувалися педагогічні підходи до керівництва читанням. Значення перших друкованих видань для дітей у розвитку педагогіки дитячого читання полягало в пробудженні зацікавлення до книги, урахуванні можливостей дитини сприймати написане, рекомендаціях з опрацювання тексту.

XVI–XVII ст. можна назвати періодом навчальної книги, своєрідним «абетковим» етапом літератури для дітей. Щоб навчити читати, використовували азбуки, букварі, граматики, азбуковники та, як і в попередній період, книги релігійного змісту.

Однією з характерних рис культури України XVI–XVIII століть є особливе зацікавлення суспільства питаннями освіти. 1576 р. князь Костянтин-Василь Острозький у своєму маєтку відкрив перший православний колегіум; 1586 р. у Львові створено першу братську школу, а 1661 року – університет, перший в Україні; 1632 р. у Києві організовано Києво-Братську колегію, якій згодом надано статус академії. Неодмінною складовою частиною навчальних закладів були бібліотеки. Набуває розвитку друкарська справа. Найбільшу питому вагу в друкарській продукції мали книги релігійного характеру, але видавалися також наукові трактати, довідники, календарі, підручники.

У XVII–XVIII ст. відбувається розвиток літературного процесу в напрямі від навчально-просвітницької літератури до художніх і науково-пізнавальних творів; зароджується література, що будується на діалозі з дитиною, відображає її дитяче «Я». З'являються видання для молодшого віку: азбуки-книги для читання (перший етап навчання), азбуки-прописи (другий етап). В історію дитячої літератури XVII ст. увійшли «Малый букварь» (1694 р.) і «Большой букварь» (1696 р.) Каріона Істоміна, адресовані «детям, хотящим учиться чтению писаний» [6, с. 6]. Із середини XVII ст. у дитячу літературу починають входити перероблені популярні твори для дорослих. Оригінальні прозові жанри в російській дитячій літературі з'явилися в останню третину цього ж століття. То були окремі рукописні оповідання й друковані повісті повчального характеру. Письменники зазначеного часу виступали керівниками читання. Про це свідчать передмови до книжок. Перший російський поет для дітей Саватій написав чотири передмови до рукописної збірки «Азбуковное учение». У них розкривався зміст книги, оцінювалися вчинки героїв, визначалися особливості авторського стилю, висловлювалися різноманітні думки та судження. Автор прагнув виховувати в дітях любов до книжки, готував читача до розуміння твору, навчав робити практичні висновки для себе [8, с. 18]. До кінця XVII ст. в учнів з'явилася

можливість користуватися навчальними бібліотеками, хоча їхня кількість ще була невеликою.

Отже, до кінця XVII ст. склалися перші уявлення про педагогіку дитячого читання. Вони виникли завдяки потребі виховувати молоде покоління, навчати його читати й писати, а також мали на меті зробити ці процеси доступнішими. Існувала обґрунтована необхідність ознайомлення дітей із найкращими зразками вітчизняної й світової літератури, пробудження в них зацікавлення до книги, читання як джерела знань і самоосвіти. Визнавалася роль, яку для керівників дитячого читання відігравало розуміння світу дитини та сприйняття нею літературних творів. Ці вимоги знаходили реалізацію як у самій літературі для дітей, так і в діяльності педагогів, бібліотекарів. Важливе значення для формування потреб у читанні мали особисті, родинні, монастирські, навчальні бібліотеки. У цей час розширилося коло читання дітей, з'явилося більше можливостей залучення їх до книги, читання. Особлива роль у вихованні молодшого покоління як слухачів і читачів належала сім'ї [8, с. 21].

У XVIII ст. з'являються читачі з новими бажаннями й потребами, які звертаються до книжок громадянського друку, літератури з різних галузей знань, посилено займаються самоосвітою. Їх цікавить не тільки серйозна література просвітницького характеру, а й романи, міфи, казки, байки. Починаючи з XVIII ст., дитяча література розглядається як самостійне явище.

На початку XVIII ст. під впливом реформ Петра I трансформуються зміст і цільова орієнтація дитячих книжок. Для здійснення грандіозних планів імператорові потрібні були по-європейськи освічені й енергійні люди, здатні застосовувати на практиці свої знання в галузі спорудження будівель, фабрик, заводів, фортифікацій, технології виробництва, створенні нової зброї тощо. Тому головну роль відводили виданням із механіки, геодезії, математики та інших прикладних наук не лише для дорослих, але й для юнацтва та дітей. Граматиці ж надавали допоміжне значення: вона була потрібна для того, щоб молоді люди з її допомогою могли складно викладати (усно й письмово) здобуті наукові та технічні знання. У написанні творів для юних читачів брали участь великі вчені, письменники, політичні й державні діячі. Навіть імператриця Катерина II залишила після себе чимало творів у всіх жанрах, видавала журнали. У цей період зароджується дитяча журналістика. Книжки для дітей випускалися не лише в столицях, а й в інших містах. По-справжньому вагомою спробою впливати на виховання та освіту за допомогою видань була в цей період діяльність російського журналіста, видавця й громадського діяча М. І. Новикова (1744–1818). Особливо слід відзначити його щотижневий журнал «Детское чтение для сердца и разума», який проіснував лише чотири роки (з 1785 р. до 1789 р.), однак його вплив на освіту, педагогіку, керування читанням молодого покоління відчувався протягом подальших років.

У XVIII ст. бібліотеку почали розглядати як невід'ємну частину навчального закладу та як самостійну установу, призначену для поширення освіти, розвитку економіки й науки. Перед нею ставилося завдання не лише збирати та зберігати

книги, а насамперед видавати їх для читання, забезпечувати доступність фондів для кола читачів, що збільшувалося. У зв'язку з відкриттям публічних і навчальних книгозбірень порушувалися питання організації бібліотечного обслуговування читачів, надання їм допомоги у виборі видань. Правила й інструкції деяких бібліотек зобов'язували їхніх співробітників збирати відомості про найкращих письменників, вивчати книги, враховувати під час видачі смаки й зацікавлення користувачів [8, с. 28–30]. У другій половині XVIII ст. почала бурхливо розвиватися література для дітей, книга набула поширення серед різних верств населення.

У першій половині XIX ст., сповненій бурхливими зовнішньо- та внутрішньополітичними історичними подіями, досягнуто значних успіхів у поступі науки, мистецтва, літератури, освіти. Для розвитку капіталізму в Росії потрібні були освічені люди, тому 1803 р. у державі створено Міністерство народної освіти, що відповідало за проведення реформи в освітній галузі. На початку XIX ст. у країні сформовано шість навчальних округів, з'явилися повітові гімназії, ліцеї й парафіяльні училища (протягом першої половини XIX ст. лише в Україні відкрито 19 гімназій – в Одесі, Харкові й Києві по дві, Чернігові, Ніжині, Полтаві, Катеринославі та інших містах (усього в Російській імперії – 77), Волинський ліцей у Кременці (1805), Рішельєвський – в Одесі (1817), Гімназію вищих наук у Ніжині (1820)). Під Петербургом відкрито Царськосільський (1811), а в Ярославлі – Демидівський (1805) ліцеї. Засновано університети в Казані (1804), Харкові (1805), Києві (1834), педагогічний інститут у Санкт-Петербурзі (1804); відновлено й оновлено діяльність Московського, Віленського, Дерптського та Санкт-Петербурзького університетів. Проте обсяг читацької аудиторії аж до реформ 1860-х рр. був невеликим.

Поглиблення в Росії кризи феодально-кріпосницької системи на початку XIX ст., формування капіталістичних відносин, поразка в Кримській війні (1854–1856), пожвавлення визвольного руху змусили царський уряд провести в 60–70-х роках цього століття низку глобальних реформ, зокрема скасування 1861 р. кріпосного права, що стало імпульсом до важливих перетворень в освіті, культурі, до соціально-економічного й суспільно-політичного поступу держави [13, с. 50].

У другій половині XIX століття в Російській імперії розширюється мережа шкільних бібліотек та започатковуються вчительські й педагогічні книгозбірні як у навчальних закладах, так і поза ними. Із 1870-х рр. на українських етнічних землях починають відкриватися бібліотеки при навчальних закладах; громадсько-просвітницьких установах (довідково-педагогічні або зібрання посібників у справі народної освіти); центральні педагогічні книгозбірні при губернських земських управах, педагогічних музеях [13, с. 16, 47]. У цей час збільшується читацька аудиторія. Читання книжок ще не стало масовим явищем, нагальною потребою більшості населення. Однак було задіяно механізм (народні школи, бібліотеки, дешеві видання), який призвів до появи «народної інтелігенції», читачів у тих верствах населення, де раніше їх майже не було (у селянстві, фабричному й робочому населенні міст тощо).

У XIX ст. систематично з'являються статті, присвячені проблемам дитячої літератури, кількість яких із роками збільшується. Формується професійна критика, закладається фундамент її теорії, публікуються дослідницькі роботи, виходять теоретичні праці узагальнювального характеру. Дитяча література XIX ст. розвивається в тісному зв'язку з освітою, літературою для дорослих і всією культурою, революційно-визвольним рухом. Вона ставить перед собою нове завдання: віднині звертатися не лише до розуму дитини, а й до її відчуттів. У цей період змінюється саме уявлення про читача. Він розглядається і як об'єкт виховання, і як особа, що формується. У зв'язку з цим відкрите повчання поступово відходить на другий план. Починається осмислення особливостей дитячої психології, робляться спроби зрозуміти: як дитина пізнає світ, яке коло її зацікавлень, що близьке її серцю та здатне викликати співчуття, а що, навпаки, підштовхує до протесту та несприйняття. Передові діячі культури висувають вимогу переходу до реалістичного зображення людини й життя в дитячих творах. Для XIX ст. характерною є критика перекладених і вітчизняних книжок для дітей, що відрізнялися низьким художнім рівнем або неякісним перекладом. Увібравши в себе найкращі досягнення попередніх епох, продовжуючи й розвиваючи їх у нових умовах, дитяча література XIX століття стає високим мистецтвом та інколи не поступається здобуткам «великої» літератури. Донині вона справляє сприятливу виховну дію на дитину. Варто також зазначити, що в цей період з'являється перша дитяча науково-пізнавальна література.

Аналіз шкільних програм того часу свідчить, що до середини XIX ст. склалася доволі чітка система літературних авторитетів (О. С. Пушкін, М. Ю. Лермонтов, О. С. Грибоєдов, М. В. Гоголь). Із письменників-сучасників широку популярність мали І. С. Тургенєв, О. Ф. Писемський, О. В. Дружинін, І. О. Гончаров, Д. В. Григорович, О. М. Островський, Н. Д. Хвоцинська [15, с. 50–51]; в Україні – І. П. Котляревський, Т. Г. Шевченко, Є. П. Гребінка, Марко Вовчок, М. С. Шашкевич, Я. Ф. Головацький та інші [7].

Друга половина XIX ст. характеризується заснуванням нових періодичних педагогічних видань («Детское чтение», «Педагогический сборник», «Педагогический листок», «Воспитание и обучение», «Семья и школа», «Воспитание» тощо), на сторінках яких систематично розглядалися проблеми дитячої літератури, дебатовалися питання кола дитячого читання, сприйняття, психології читання, читацьких уподобань, оцінки дитячої книжки. У цей період розгорнувся новий етап гуманізації освіти. До читанок починають входити оповідання й вірші про родину, рідний край, село, церкву. Дітям також пропонують «повістки» – оповідання моралізаторського змісту, байки, коротенькі казки, оповіді зі священних книжок.

Якщо в Російській імперії українське слово й культура не визнавалися владою, не допускалися до середньої та вищої школи, то в Західній Україні, яка входила до складу Австро-Угорщини, становище було кращим: діти одержували найзагальніші відомості про навколишній світ зрозумілою для них рідною мовою. У середині XIX ст. на цій території навчальні книжки для початкової школи, букварі й читанки

укладали Я. Головацький, Ю. Федькович, М. Шашкевич, О. Духнович, Й. Кобринський та інші. Їх об'єднувало прагнення подавати тексти народною мовою, а виховний ідеал зосереджувати переважно в навколишньому українському світі. Пізніше, у другій пол. XIX ст., з'явилися перші підручники для середніх і старших класів шкіл та гімназій провідних галицьких педагогів, методистів, учених В. Ковальського, О. Сторонського, О. Барвінського, О. Огоновського, що стали надбанням не тільки української школи в Західній Україні, а й мали потужний вплив на підручникотворення по всій території нашої країни [7].

У наступні десятиліття в Російській імперії українське шкільництво на вітчизняних землях було заборонено й практично не розвивалося, а спроби його відродження національною інтелігенцією деспотично припинялися російською владою засобами різноманітних урядових та царських указів. Так, царські циркуляри 1863 і 1876 рр. забороняли друк книжок українською; шкільне навчання проводилося «панською», російською мовою, яку не всі діти розуміли. Проте в народі жила потреба національного самопорятунку. У тогочасних творах для дітей особливо відчувався вплив прогресивних педагогічних ідей, що простежуються в творчості Б. Грінченка, Марка Вовчка, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Лесі Українки та інших.

У 1870–1890-х рр. у Російській імперії, зокрема на українських землях, швидко розвивається рекомендаційна бібліографія. Нею цікавиться місцева педагогічна громадськість. Розпочинаються колективні бібліографічні роботи. Виникають такі спеціальні громадські організації, як рекомендаційне бюро при Одеській комісії народних читань (1888), котрі надають поради щодо книжок для масового, зокрема й дитячого, читача. У цей час рекомендаційну бібліографію активно розвивають товариства грамотності, а також земства. На початок 1904 р. список покажчиків видань для дитячого читання й посібників для укладання шкільних бібліотек перевищував три десятки [2, с. 10]. Отже, до кінця XIX ст. ідея використання літератури для розвитку дитини, що росте й формується як особистість, отримує конкретне наукове обґрунтування.

Розвиток капіталізму в Росії, революційний рух, тенденція до демократизації суспільного життя на початку XX ст. створили об'єктивні передумови для загального підйому культури, науки, освіти, бібліотечної справи. Відчувалася потреба в розширенні й удосконаленні системи освіти, усе більшої популярності набувала думка про введення загального навчання, розширення мережі навчальних, культурно-освітніх установ, книгозбірень. У 1900-ті рр. з ініціативи приватних осіб було відкрито дитячі бібліотеки-читальні в Москві, Києві, Кишиневі, Костромі, Одесі, Благовіщенську, Пермі, Нижньому Новгороді. Їх очолювали педагоги-ентузіасти – М. В. Береднікова, Г. К. Покровська (у Москві), Д. Ю. Добра (у Києві), Х. Д. Харжевська (в Кишиневі) і багато інших. Вони створювали комісії або комітети при книгозбірнях, які визначали програму їхньої діяльності, складали каталоги, списки книг для читання, брали участь безпосередньо в роботі з юними читачами,

вивчали їхні читацькі потреби, проводили читання вголос, практикували розповіді про прочитане [8, с. 67–68].

На межі століть у Російській імперії значно зросла чисельність бібліотек. Як зазначає К. І. Абрамов [1, с. 96], на початку 1914 р. в Росії було 75,9 тис. таких установ різних типів і видів з фондом близько 46 млн книжок. 78 % цієї кількості становили книгозбірні гімназій, повітових і початкових училищ, земських й інших шкіл. Із дослідження П. І. Рогової [13, с. 75] дізнаємося, що 1912 р. у Київській губернії функціонувало 166 бібліотек, у Волинській – 73, Подільській – 70, Чернігівській – 146, Полтавській – 285. Найчисленнішим типом книгозбірень для дітей були шкільні бібліотеки при середніх і нижчих навчальних закладах, обмежені межами своєї школи. Добір видань у них визначався жорсткими рамками офіційного каталогу Міністерства народної освіти. Ані за кількістю, ані за якісним складом фондів більшість таких установ навчальних закладів не відповідала потребам учнів у книзі й знаннях. Із появою безплатних народних книгозбірень і бібліотек-читалень основними їхніми читачами ставали діти та підлітки. На I Всеросійському бібліотечному з'їзді 1911 р. наголошувалося, що вони буквально витіснили дорослих читачів із безкоштовних бібліотек-читалень. Читачі-учні середніх і вищих навчальних закладів посідали перше місце також у міських народних книгозбірнях, платних публічних і громадських бібліотеках. Наприклад, у Харківській громадській бібліотеці 83 % передплатників були учнями, у Воронежській – 52 %, у Миколаївській – 41 % [8, с. 68–69]. Завдяки зусиллям бібліотекарів-ентузіастів розгорнуто інтенсивну діяльність з організації читання юного покоління. Співробітники книгозбірень не обмежувалися видачею книжок, вони прагнули виховувати в дітей пошану й любов до видань, читання, розвивали в них художній смак. У бібліотеках проводилися читання вголос і розповіді, бесіди про прочитане, драматичні постановки.

Зростання теоретичного й практичного зацікавлення проблемами дитячого читання сприяло появі критико-бібліографічних журналів: «Новини дитячої літератури» (видавався в Москві під редакцією А. І. Колмогорова в 1911–1916 рр.) і «Що і як читати дітям» (виходив у Петербурзі під редакцією Є. Єлачича). Питання дитячого читання, літератури для дітей стали актуальними серед російської педагогічної громадськості. 1913 р. у Петербурзі відбувся з'їзд із родинного виховання, у програмі якого знайшли відображення проблеми сім'ї як виховного середовища, наукового вивчення дитини, фізичного, морального, естетичного та розумового виховання, діяльності громадських організацій з виховання й захисту дітей. Питання дитячого читання було порушено на цьому з'їзді як центральне у вихованні. Багато уваги приділялося відбору літератури для нього, принциповому оцінюванню творів окремих авторів [8, с. 72–73].

Після революції 1917 р. у дитячій літературі відбулися докорінні зміни. У цей час було вирішено відмовитися від попередніх соціальних і педагогічних установок. Перші два десятиліття радянської влади ознаменувалися напруженими пошуками

шляхів розвитку дитячої літератури, відповіді на питання, як і про що писати для молодого покоління країни. Висловлювалися припущення, що «новій» дитині потрібна не весела, розважальна книжка, а ділова, інформаційна. Час, який сколихнув народні маси на боротьбу, наклав свій відбиток на дітей-читачів 1920-х рр.: «Маяковский был нами прочтен раньше Пушкина; Тургенев казался скучным после эренбургского «Хуренито», – писав у 1930-ті рр. молодий журналіст, співробітник журналу «Пионер» Євген Крекшин, згадуючи своє нещодавнє отрочтво [12, с. 143]. Через загострене класове почуття, підвищений інтерес до героїки революції та громадянської війни діти того періоду з особливим настроєм читали «Железный поток» О. Серафимовича, «Красный десант» Д. Фурманова, «Как закалялась сталь» М. Островського, «Р. В. С.» А. Гайдара, «Красные дьяволята» П. Бляхіна, «Макара-следопыта» Л. Остроумова [12, с. 144].

У 20-х рр. ХХ ст. завоювання читачів-дітей лише починалося: письменники й педагоги шукали нових шляхів виховання читацької культури школярів.

1920 р. у Москві відкрився перший у світі Інститут дитячого читання під керівництвом Г. К. Покровської (1878–1972), бібліотекознавця та письменниці, учениці професора М. В. Чехова. Уперше пропагандою й вивченням дитячого читання стала займатися спеціальна державна установа. Лише за рік роботи 11 її співробітників зібрали для бібліотеки Інституту десять тисяч російських й іноземних старовинних і сучасних книжок. Чимало було зроблено для організації дитячого читання з малограмотним населенням. В Інституті працювали літературно-видавнича комісія, курси й семінарії для фахівців, була й наукова програма. Проте 1923 р. Інститут дитячого читання було реорганізовано у відділ Інституту методів позашкільної роботи, а 1933 р. закрито, залишивши без підтримки, яку раніше надавали йому А. В. Луначарський і Н. К. Крупська. Розгром Інституту призвів до тривалої стагнації справи, забуття та навіть втрати багатьох її результатів [2, с. 13–14].

У 1930-ті рр. бібліотекознавці й педагоги надалі активно розробляли основи теорії керівництва читанням. На Всесоюзній нараді з теоретичних питань бібліотекознавства та бібліографії 1936 р. обговорювалося таке питання: «Бібліотека обслуговує читачів чи керує їхнім читанням?» Утвердилася точка зору тих бібліотекознавців, які розглядали керівництво читанням як систему роботи з читачами в книгозбірні, як педагогічний процес систематичного впливу на зміст і характер читання, на самоосвітню роботу читачів. Керівництво читанням не зводилося лише до простого задоволення запитів, а розглядалося як процес формування на їхній основі нових читацьких інтересів. У наступні роки теорія керівництва читанням отримала подальший розвиток [8, с. 107].

У цей період в УРСР розпочалося організоване вивчення читачів силами книгозбірень: Київською центральною дитячою бібліотекою було проведено дослідження «Що читають сільські діти» (1936), відділом дитячого читання Українського науково-дослідного інституту педагогіки – «Юний читач – учень 4–

7 кл.» (1937). Результатом такої діяльності в 1930-х рр. стало формування нових уявлень про технологію роботи молодого читача, структуру читацьких інтересів дітей, рівень їхньої начитаності, співвідношення попиту на літературу та його задоволення [11, с. 4].

Війна з німецько-фашистськими завойовниками затримала розвиток теорії дитячої літератури й внесла свої корективи в дослідження питань читання молодого покоління. Відродження інтересу до теми пов'язано багато в чому з діяльністю видавництва «Дитяча література» і Будинку дитячої книги, що функціонував при ньому з 1949 р. на правах відділу видавництва. Будинок дитячої книги підтримував зворотний зв'язок між тими, хто читає та тими, хто створює дитячі книжки.

У 1950-ті рр. у Радянському Союзі важливою особливістю розвитку літератури для дітей було зміцнення її взаємозв'язків із педагогікою, психологією, процесами дитячого читання. У навчальних закладах велика роль відводилася курсу «Керівництво читанням дітей» для майбутніх шкільних і дитячих бібліотекарів. У лютому 1952 р. відбулася нарада з обговорення програми цього курсу, в якій взяли участь представники Комітету в справах культурно-освітніх установ при Раді Міністрів РРФСР, АПН, кафедр Москви, Ленінграда, Харкова, бібліотечних технікумів. Загалом програму було схвалено. На її основі спільними зусиллями викладачів Москви й Ленінграда було підготовлено перший навчальний посібник із курсу «Керівництво читанням дітей в бібліотеці» для студентів бібліотечних факультетів (1959 р.). Викладаючи матеріал, автори (Н. М. Житомирова, В. О. Воронець, Н. С. Серова) зважали на потребу керівництва читанням, яке розглядали як одну з важливих умов всебічного розвитку особистості, як процес виховання любові до книги, зацікавлення читанням й усвідомлення його необхідності, формування мистецтва вдумливого читання та практичного використання літератури [8, с. 126–127].

У 1970-ті роки в Україні значно зросла кількість видань для дітей, збільшилися наклади, поліпшилося оформлення книжок. Важливими подіями в громадському й культурному житті країни стали VI з'їзд письменників СРСР і VII з'їзд письменників УРСР (1976), на яких всебічно обговорювалися питання розвитку літератури для дітей та юнацтва. Вони, а також Республіканська нарада з питань дитячої й юнацької літератури, що відбулася того ж року, скеровували митців на формування комуністичної свідомості засобами художнього слова, зображення позитивного героя із середовища робітничого класу. Упродовж 1960–1970-х рр. було проведено цикл великомасштабних соціологічних досліджень з аналізу читання дітей і молоді («Книга в житті молоді сучасного радянського села» (Державна республіканська юнацька бібліотека, 1968–1978), «Книга і читання в житті невеликих міст» (Державна бібліотека СРСР імені В. І. Леніна, 1968–1970), «Книга і читання в житті радянського села» (Державна бібліотека СРСР імені В. І. Леніна спільно з республіканськими, крайовими і обласними науковими бібліотеками та державними вишами, 1973–1975), «Дослідження художніх інтересів сучасних школярів» (Інститут художнього

виховання АПН СРСР, 1974)). У 1971–1976 рр. Державною республіканською бібліотекою УРСР для дітей було здійснено першу розвідку комплексного характеру – «Запити та інтереси дітей у галузі книги і читанні, їх формування і задоволення в умовах сучасного села». Вивчення показало, що зацікавлення книгою серед сільських школярів стало, а для 70 % учнів 2–8 кл. читання – улюблене заняття у вільний час, 57 % дітей читають щоденно [11, с. 4].

У 1980-х рр. покращилася підготовка студентів інститутів культури у сфері керівництва читанням дітей і юнацтва в бібліотеці. Було введено нові курси: «Ілюстрація в книзі для дітей. Робота з ілюстрацією в бібліотеці», «Культура мови». Бібліографічна підготовка студентів почала здійснюватися не лише за рахунок загальних курсів, а й завдяки поглибленню таких дисциплін, як «Бібліографія літератури для дітей і юнацтва», «Бібліографія науково-пізнавальної літератури для дітей і юнацтва». У період 1988–1992 рр. в Україні вісім книгозбірень провели соціологічні дослідження «Читацькі інтереси та попит на українську художню літературу в бібліотеках республіки» і «Особливості читання дітьми молодшого шкільного віку української художньої книги». Після ознайомлення з їх результатами перед бібліотеками було поставлено нові завдання: формування національної свідомості дітей засобами української книги, вивчення й задоволення національно-культурних потреб дітей в українській книзі [11, с. 4–5].

Зміни, що потрясли суспільство в 1990-х рр., особливо гостро позначилися на становищі дітей. Цей період став переломним у читанні дітей і підлітків. Складні процеси, котрі відбулися в книговидаванні за цей час, значно вплинули на опанування юними читачами книжкової культури. Наприкінці 1990-х рр. питання дитячого читання вперше за останні десятиліття стало надзвичайно актуальним. Значно змінилося ставлення дітей і підлітків до книги, їхні читацькі уподобання й звички. Книжковий ринок, що інтенсивно розвивався в цей період, справляв багатогранну, але неоднозначну дію на процес опанування юними читачами книжкової культури. З одного боку, видавнича продукція стала різноманітнішою, проте з іншого – на неї постійно зростали ціни, що обмежувало можливості придбання видань сім'ями, школами й бібліотеками. Потужний, але також неоднозначний вплив справила на читання молодого покоління реформа шкільної освіти. Збільшення кількості альтернативних навчальних закладів і створення численних нових програм зумовили різке зростання потреб школярів у «діловій» інформації, інколи зашкоджуючи цим читанню «для душі». Разом із тим збільшення кількості телевізійних каналів, розвиток кабельного телебачення та нових можливостей, які надають відеотехніка й комп'ютери, призвели до того, що «екранна культура» усе сильніше почала впливати на читання дітей і підлітків.

Протягом 1990-х рр. і в Україні, і в Росії невеликі розвідки дитячого читання здійснювали вчителі, психологи, соціологи й інші фахівці. Основними ж дослідниками на рубежі століть були бібліотекарі дитячих книгозбірень. Матеріали дослідження Державної дитячої бібліотеки України 1991–92 рр. «Читацькі потреби

дітей та підлітків та стан їх задоволення в ЦБС України» показали, що 54,7 % опитаних респондентів звертаються до бібліотеки для задоволення своїх читацьких захоплень, а під час вибору книг у них переважають пізнавально-освітні мотиви й вимоги шкільних програм [11, с. 5]. Відтоді значна частина обласних і міських дитячих книгозбірень регулярно проводить розвідки читання дітей і молоді, в яких відзначає падіння інтересу до читання. Причинами такого явища є надмірне захоплення телевізором, відео, комп'ютером; недостатня кількість цікавих книг; перевага «ділового» читання над читанням «для душі»; нестача вільного часу; відсутність зацікавленості батьків до читання дитини або неможливість купити видання через високі ціни; недостатня матеріально-технічна база бібліотек; нестабільне комплектування їхніх фондів.

На початку XXI ст. країнами, занепокоєними тенденцією до зниження рівня дитячого читання, розроблено спеціальні національні програми. Так, в Україні 2009 р. розпорядженням Кабінету Міністрів ухвалено Концепцію Державної цільової програми підтримки й розвитку читання на період до 2015 р., спрямованої на підвищення культури читання, рівня знань та інформаційної грамотності юних громадян, формування в них потреби в читанні як творчому процесі, зацікавленості в користуванні друкованою й електронною книгою як джерелом знань. Роком раніше прийнято Концепцію Державної цільової програми популяризації вітчизняної книговидавничої продукції на 2009–2012 роки. У квітні 2013 р. Кабінет Міністрів України схвалив Концепцію Державної цільової національно-культурної програми популяризації вітчизняної видавничої продукції та читання на 2014–2018 роки, яку 2011 р. ініціювали Держкомтелерадіо України й Міжвідомча комісія з питань сприяння розвитку вітчизняного книговидання та книгорозповсюдження. Із 2005 р. для підвищення рівня особистого розвитку підлітків завдяки заохоченню їх до систематичного читання щорічно проводиться Всеукраїнський конкурс «Найкращий читач України» для дітей віком 12–13 років, організаторами котрого є Міністерство освіти і науки України, Національна бібліотека України для дітей і Громадська організація «Форум видавців». Із цією ж метою 2010 р. започатковано Національний проект «Україна читає дітям», проведено Міжнародну науково-практичну конференцію «Дитяче читання і дитяча книга в країнах Центральної і Східної Європи: теорія і практика» (Львів, 28 квітня – 2 травня 2010 р.); 2011 р. організовано фестиваль дитячого читання «Книгоманія» і Міжнародну науково-практичну конференцію з проблем дитячого читання й книги, на яких зазначалося, що на початку XXI століття діти та підлітки читають «не те» і «не так», як попередні покоління, у їхньому читанні відбуваються значні зміни. Якщо кілька десятиліть тому читач шукав книгу, то зараз книга шукає читача. Ось чому сьогодні так важливо популяризувати книги для дітей та юнацтва, використовуючи досвід учених, письменників, мислителів минулих часів, науковців і практиків сучасності, відкривати художній світ дітям із метою впливу на формування їхніх особистісних якостей, морально-етичних цінностей, світоглядних позицій, сприяючи їхньому самопізнанню й саморозкриттю. Не важливо, який засіб

читання обиратиме дитина – книгу або комп'ютер, де буде текст – на папері чи на екрані монітора, головним є те, що саме вона читатиме, як йтиме процес сприйняття й розуміння тексту та яку інформацію, знання надаватимуть різні типи медіа для розвитку юної особистості.

Список використаних джерел

1. *Абрамов К. И.* История библиотечного дела в России : учеб.-метод. пособие для студентов, преподавателей библ. фак. вузов культуры и библиотекарей-практиков / К. И. Абрамов. – М. : Либерия, 2000. – 175 с.
2. *Арзамасцева И. Н.* Детская литература : учебник / И. Н. Арзамасцева, С. А. Николаева. – 8-е изд., испр. – М. : Изд. центр «Академия», 2012. – 576 с.
3. *Бабушкина А. П.* История русской детской литературы / А. П. Бабушкина. – М. : Учпедгиз, 1948. – 480 с.
4. *Детская литература* / составил Н. В. Чехов. – М. : Польза, 1909. – 256 с. : ил. – С прил. библиогр. по вопр. дет. лит. и дет. чтения, составл. Е. В. Корольковым.
5. *Дитина і книга: погляд крізь призму часу : бібліогр. огляд вид. із фондів Держ. наук.-пед. б-ки України ім. В. О. Сухомлинського / НАПН України, Держ. наук.-пед. б-ка України ім. В. О. Сухомлинського ; [упоряд. А. І. Рубан ; наук. консультант Л. М. Заліток ; наук. ред. П. І. Рогова ; літ. ред. І. П. Білоцерківець ; рецензент О. Є. Матвійчук]. – К., 2012. – 62 с. – (Шкільна бібліотека плюс ; 2013, № 11/12 (239–240), червень) ; (Серія «На допомогу професійній самоосвіті працівників освітянських бібліотек» ; вип. 8).*
6. *Добрынина Н. Е.* Изучение читателей – детей и подростков в России XIX–XX вв. : учеб. пособие / Н. Е. Добрынина. – М. : Шк. б-ка, 2006. – 144 с. – (Профессиональная библиотека школьного библиотекаря ; сер. 1, вып. 9). – Прил. к журн. «Школьная библиотека».
7. *Знахідки і втрати українського підручникотворення у XIX ст. [Електронний ресурс] // Літературознавство : підручник. – Електрон. текст. дані. – [Б. м. : б. в., б. р.]. – Режим доступу: <http://books.bg.com.ua/45119>. – Назва з екрана.*
8. *Иванова Г. А.* Школьный библиотекарь: становление профессии / Г. А. Иванова. – М. : Шк. б-ка, 2004. – 288 с. : ил. – (Профессиональная библиотечка школьного библиотекаря : серия 1 ; вып. 9/10). – (Прил. к журн. «Школьная библиотека»).
9. *Ізборник Святослава 1076 року [Електронний ресурс] / переклад Станіслава Бондаря // Українська література XI–XIII ст. – Електрон. текст. дані. – [Б. м. : б. в.], 2002. – Режим доступу: <http://izbornyk.org.ua/oldukr2/oldukr58.htm>, вільний. – Назва з екрана.*
10. *Качак Т.* Передмова / Тетяна Качак // Література. Діти. Час : вісн. Центру дослідж. л-ри для дітей та юнацтва / Центр дослідж. л-ри для дітей та юнацтва. – Т., 2012. – Вип. 2. – С. 7–8.
11. *Кобзаренко А.* Дитяче читання: феномен і традиції в XXI сторіччі / Анастасія Кобзаренко // Світ дит. б-к. – 2005. – № 4. – С. 3–7.
12. *Разова В. Д.* Юный читатель 20-х годов XX века / В. Д. Разова // История русского читателя / ЛГИК им. Н. К. Крупской ; науч. ред. И. Е. Баренбаум. – Л., 1973. – Вып. 1. – С. 14–157. – Библиогр. : 39 назв.
13. *Рогова П. І.* Педагогічні бібліотеки України (друга половина XIX – 20-ті роки XX ст.) : [монографія] / П. І. Рогова ; АПН України, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського. – К. : Четверта хвиля, 2009. – 271 с.
14. *Сетин Ф. И.* История русской детской литературы: конец X – первая половина XIX века / Федор Иванович Сетин. – М. : Просвещение, 1990. – 303 с.
15. *Шапошников А. Е.* История чтения и читателя в России (IX–XX вв.) : учеб.-справ. пособие для б-к всех систем и ведомств / А. Е. Шапошников. – М. : Либерия, 2001. – 80 с.

А. И. Рубан

Детское чтение: взгляды ученых, педагогов, писателей из давних времен до современности

В статье, подготовленной по результатам библиографического обзора «Ребенок и книга: взгляд сквозь призму времени», сделана попытка рассмотреть важнейшие этапы развития детской литературы и детского чтения с древних времен до современности с учетом историко-культурных процессов, характеризующих ту или иную эпоху.

Ключевые слова: чтение, детское чтение, история детского чтения, книга, издание, читатели, детская литература, история детской литературы, библиотеки, культура, образование, ГНПБ Украины им. В. А. Сухомлинского, библиографический обзор.

A. I. Ruban

Children's reading: views of scientists, teachers, writers from ancient times to the present

In this article, based on the results of bibliographic analysis of the publications on the topic «A Child and a Book: Investigation Through the Ages» (all the analyzed literary sources can be found in the funds of The State Pedagogical Scientific Library Named After V. O. Sukhomlinsky), we make an attempt to analyze the main stages of children's literature development in general and the activity of children's reading in particular taking into account the historical and cultural peculiarities of different epochs.

Key words: reading, children's reading, history of children's reading, book, readers, children's literature, history of children's literature, libraries, culture, education, V. Sukhomlinskyi State Scientific and Pedagogical Library of Ukraine, bibliographic review.

Надійшла до редколегії 20.12.2013 р.

УДК 087.5+028.5](477):004.738.1

Н. П. Марченко,

канд. іст. наук, старш. наук. співроб.

Інституту біографічних досліджень НБУВ,

пров. бібліограф НБУ для дітей

ЗАСАДНИЧІ ПРИНЦИПИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ ФОРМУВАННЯ ВІТЧИЗНЯНИХ ЕЛЕКТРОННИХ РЕСУРСІВ, ПРИСВЯЧЕНИХ КНИЗІ ДЛЯ ДІТЕЙ І ДИТЯЧОМУ ЧИТАННЮ

Проаналізовано й узагальнено вітчизняний досвід останнього двадцятиліття щодо створення та функціонування електронних ресурсів вільного доступу, присвячених книзі для дітей і дитячому читанню. Виокремлено найуспішніші тенденції цього процесу, подано ті засадничі принципи формування окремих ресурсів, що найбільше цьому сприяли.

Ключові слова: *електронні ресурси, книга для дітей, дитяче читання, бібліотеки для дітей, громадянське суспільство.*

Актуальність дослідження. Поява нових інформаційних технологій, їх адаптація й використання задля нагромадження та поширення відомостей щодо книговидавання для дітей і дитячого читання є епохальними зрушеннями, які докорінно змінили стан справ, задавши нові тенденції й висунувши принципово інші цілі. Так, доміантними стають не «ідейність» чи «відповідність» (особливо в сенсі «дозволено/не дозволено») інформації, а її відкритість, оперативна доступність, множинність, багатоваріантність і креативний потенціал. Це, у свою чергу, потребує